

ТЕМА 1: ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ. ПРАВОВІ, ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

План лекції

1. *Предмет і завдання судової медицини.*
2. *Правові, процесуальні та організаційні основи судово-медичної експертизи:*
 - a) *правові і процесуальні основи судово-медичної експертизи;*
 - б) *організація і структура судово-медичної служби в країні.*
3. *Об'єкти судово-медичної експертизи.*
4. *Документація судово-медичної експертизи.*

1. Предмет і завдання судової медицини

Серед медичних наук судова медицина посідає особливе місце. Визначається це тим, що теорія і практика її спрямовані насамперед не на лікування і попередження хвороб, пізнання їх природи, а на вивчення і розробку питань медичного і біологічного характеру, які виникають у слідчій і судовій практиці.

Будучи наукою медичною, судова медицина часто використовує знання юридичних дисциплін (криміналістики, кримінального права, кримінального процесу тощо). Зв'язок судової медицини з потребами правової науки, судочинства і державного управління має історичні корені. Медичні знання при здійсненні правосуддя застосовувались ще в давнину, про що свідчать літературні джерела періоду до нашої ери. Це підтверджується документами з історії Єгипту, Месопотамії, Китаю, Індії, Греції і Риму.

Ще Гіпократ (народ, у 460 р. до н. е.) вивчав питання, які ставляться в експертній практиці й тепер (аборт, термін вагітності, життєздатність недоношених немовлят, тяжкість і смертельність різних ушкоджень тощо).

Вперше назвав судовою медициною цю науку Бонн, який написав у 1690 р. працю «Основи судової медицини». Потім була запропонована назва «Державне лікарознавство», де знайшла відображення сукупність двох наук — судової медицини і медичної поліції.

В Англії та країнах британської співдружності набула поширення назва «медичне правознавство».

У Росії та деяких інших країнах судова медицина називалася «судово-лікарською наукою», «медичною криміналістикою».

Ще більша різниця спостерігається у змісті предмета, об'єктів дослідження судової медицини, оскільки вони витікають із законодавчих основ, мети і завдань судово-медичної експертизи при конкретному державному устрої.

Перебуваючи під постійним впливом органів прокуратури, суду, поліції та інших відомств державного апарату, судова медицина завжди

виражала інтереси правлячої верхівки. Історії відомо багато таких прикладів. Так, автор знаменитих «Філософських листів» П. Я. Чаадаєв за наказом Миколи I був визнаний божевільним. Лікарі, які щонеділі його обстежували, склали 52 фальшивих свідчення з цього приводу.

Особливо показові в цьому плані гучні судові процеси, які стали надбанням світової суспільної думки: мултанська справа про людське жертвоприношення, київська справа про звинувачення Бейліса в ритуальному убивстві.

Гучна мултанська справа про людське жертвоприношення (1892-1894 рр.) глибоко висвітлена В. Г. Короленком, котрий сміливо виступив на захист невинних селян-удмуртів, які були засуджені в першому судовому процесі за убивство жебрака Матюніна з релігійних мотивів. Суть справи така: 5 травня 1892 р. недалеко від села Старий Мултан В'ятської губернії було знайдено обезголовлений труп жебрака Матюніна. За показаннями свідків, потерпілий страждав епілепсією. Після судово-медичного дослідження, проведеного тільки через місяць, експерт дав фальшиві висновки про смерть від кровотечі з різаної рани шиї. Ушкодження, які були на шиї, гомілках, він розцінив як результат підвішування трупа за ноги з метою обезкровлювання, як нібито жертвоприношення у вотяків. На цій основі удмуртів звинуватили в убивстві з метою жертвоприношення.

Такі висновки спростували прогресивні вчені Ф. А. Патенко і Е. Ф. Беллін. Багаторазові експерименти показали, що голова Матюніна була відрізана після смерті з метою симуляції ритуального вбивства, бо не було на тілі слідів боротьби, крові на одязі, відсутні ознаки смерті від кровотечі. Після триразового слухання справи під впливом науково обґрунтованих експертиз засуджені селяни-удмурти були виправдані.

Справа Бейліса, яка викликала обурення світової суспільної думки, була інсценована царською поліцією і юстицією в період піднесення революційного руху 1891-1913 рр. і мала за мету відволікати увагу робітників і селян від участі у революційній боротьбі. У справі як «науковий доказ» існування ритуальних убивств була використана судово-медична і судово-психіатрична експертизи. Психіатр Сикорський і судовий медик Косоротов підтвердили ритуальну версію звинувачення.

До честі наших передових учених потрібно сказати, що вони сміливо виступали в судових процесах тієї пори, викриваючи в окремих випадках необґрунтованість і безглуздість звинувачень, які пред'являлися представниками царської поліції.

Професор П. А. Мінаков (1865—1931 рр.) доказав усю безглуздість і псевдонауковість експертиз Косоротова і Сикорського у справі Бейліса. Аналіз даних і аргументація, яка наводилася в його виступах, у корені спростували звинувачення проти Бейліса. П. А. Мінаков довів, що ні властивості ран, ні їх розміщення на дають жодних підстав для гіпотези, що вбивці намагались отримати з тіла Ющинського велику кількість крові.

Реакційними колами США був організований судовий процес над робітниками-революціонерами Сакко і Ванцетті. У 1920 р. влада штату

Массачусетс заарештувала Сакко і Ванцетті, пред'явивши їм фальшиві звинувачення в пограбуванні й убивстві касира та його охоронця. Серед доказів були використані дані експертизи. Знайшлися експерти, які допомогли американському суду винести смертний вирок. Справа в тім, що у Сакко було виявлено пістолет «Кольт», а із трупа убитого була вилучена куля від пістолета цієї ж системи. Ряд експертиз, проведених у процесі попереднього слідства, показав, що куля, вилучена з тіла убитого, була випущена не із пістолета, який належав Сакко.

На судовий процес був запрошений поліцією інший експерт, який сфальсифікував результати раніше проведених експертиз і всупереч фактам впевнено заявив, що куля, вилучена з тіла убитого, була випущена із пістолета Сакко. Таким чином, були подані явно фальшиві експертні висновки, які допомогли владі штату посадити на електричний стілець двох італійських робітників. Пізніше суддя Тейер публічно признався в тому, що Сакко і Ванцетті були невинними і мотивував смертний вирок тільки тим, що засуджені були революціонерами.

Судово-медична експертиза набула особливого значення в роки Другої світової війни, коли сприяла розкриттю звірств німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території СРСР та інших країн Європи.

Акти судово-медичних експертиз служили на Нюрнберзькому та інших процесах джерелами доказів, які викривали фашистів у злочинах проти людства.

Судову медицину не слід ототожнювати із судово-медичною експертизою, хоча ці два поняття дуже близькі.

Судова медицина — це галузь медичної науки, яка існує самостійно серед інших медичних дисциплін і в той же час нерозривно з ними пов'язана.

Судово-медична експертиза — це галузь практичної медицини, спеціально присвячена обслуговуванню потреби судової та слідчої роботи.

Так, за М. В. Поповим (1938 р.), судова медицина — це зібрання теоретичних і практичних даних про встановлення, виключення, оцінку дії різних видів зовнішнього насилля на організм, про смерть і нормальні посмертні процеси, медичну оцінку судових доказів і методи виконання судово-медичної експертизи.

М. І. Райський (1953 р.) розуміє під судовою медициною розділ медицини, розроблений стосовно правових норм про тілесну недоторканість громадян, їх права і обов'язки в класовій державі.

За М. І. Авдеєвим (1969 р.), судова медицина є галуззю медицини, зміст якої складає вивчення і вирішення медичних і біологічних проблем, які найчастіше виникають у правовій практиці.

З точки зору В. М. Смольянінова (1982 р.), судова медицина є наукою, яка являє собою сукупність медичних і біологічних знань та досліджень, спрямованих у своєму розвитку, удосконаленні і практичному застосуванні на здійснення завдань правосуддя та охорони здоров'я.

У сучасному тлумаченні судова медицина — це галузь медичної науки, яка вивчає і розробляє питання медичного, біологічного і криміналістичного характеру для цілей правосуддя, законодавства та охорони здоров'я.

Наведені визначення не виключають, а, навпаки, доповнюють одне одного. Теперішня судова медицина являє собою самостійну науку, що вивчає коло питань, які мають свої методи дослідження. Більшість із них є специфічними для судової медицини. Наприклад, визначення видової, групової і типової належності крові в плямах, учення про ушкодження, трупні явища, статеві злочини, дію межових температур, хімічних агентів та ін. Судова

медицина використовує знання інших медичних дисциплін, наприклад, нормальної і патологічної анатомії і фізіології, травматології, в судовій медицині розглядаються, як правило, у конкретному аспекті, стосовно питань судової практики. Крім того, у судовій медицині вивчаються окремі розділи природничих, технічних і правових наук. Серед юридичних дисциплін вона найтісніше пов'язана з криміналістикою, яка вивчає науково-технічні проблеми збирання і дослідження доказів. При розслідуванні злочинів проти особи криміналістика настільки тісно стикається із судовою медициною, що провести між ними яку-небудь межу дуже важко.

Судово-медична наука та сфера її практичного застосування — експертиза, окрім свого основного завдання — допомогти органам правосуддя, повинна надавати допомогу органам охорони здоров'я у справі підвищення якості лікувально-профілактичної роботи. Такі предмет і завдання судової медицини.

2. Правові, процесуальні та організаційні основи судово-медичної експертизи

Правові і процесуальні основи судово-медичної експертизи

Застосування судово-медичних знань для вирішення питань, які виникають у практичній діяльності органів дізнання, слідства і суду, називається *судово-медичною експертизою*. Експертиза, в тому числі і судово-медична, є одним із доказів у слідчому і судовому процесах. Слід ще раз підкреслити, що така функція судово-медичної експертизи, як допомога органам охорони здоров'я, є специфічною тільки для нашої судово-медичної служби, у той час як в інших країнах судово-медична експертиза обслуговує лише органи слідства і суду.

Існують різні види експертиз: судово-медична, судово-психіатрична, судово-бухгалтерська, криміналістична, судово-технічна та ін. Причому судово-медична експертиза почала застосовуватись значно раніше, ніж інші види експертиз.

В Україні здійснюється державна (посадова) і вільна судово-медична експертиза. Переважна більшість експертиз проводиться судово-медичними експертами, тобто лікарями, які отримали спеціальну підготовку й обіймають посади судово-медичних експертів. Така експертиза є посадовою чи державною. Обов'язки судово-медичного експерта може виконувати тільки

спеціаліст з вищою медичною освітою. Якщо немає лікаря, який обіймає посаду судово-медичного експерта, то відповідно ст. 192 КПК України запрошується лікар іншої спеціальності, у такому випадку він називається лікар-експерт, на якого поширюються права і обов'язки судово-медичного експерта. Цей вид експертизи називається вільною експертизою.

Проведення судово-медичної експертизи регламентується рядом спеціальних статей кримінального, кримінально-процесуального, цивільного, цивільно-процесуального кодексів України, постанов і розпоряджень уряду, а також положень, правил та інструкцій, які видаються Міністерством охорони здоров'я України і затверджені Наказом № 6 Міністра охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. «Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби України».

Судово-медична експертиза (дослідження), як і інші види експертиз, проводиться тільки за письмовою пропозицією, постановою, поданням органів дізнання, слідчих органів чи визначенням суду (ст. 196 КПК України). Відповідно до ст. 76 КПК України вона призначається обов'язково для встановлення: причини і категорії смерті; характеру і тяжкості тілесних ушкоджень; статевої зрілості у справах про злочини, передбачені ст. 120 КПК України; віку підозрюваної особи чи звинуваченого, якщо це має значення для вирішення питання про їх кримінальну відповідальність за відсутності відповідних документів про вік.

Судово-медична і судово-слідча практика показує, що експертизу необхідно проводити і в ряді інших випадків, наприклад, для визначення втрати працездатності, при симуляції хвороби, статевих злочинах, для визначення стану здоров'я і т. ін.

У плані практичного виконання розрізняють такі види судово-медичної експертизи: первинну, додаткову і повторну.

При первинній експертизі здійснюється первинне, частіше одномоментне і кінцеве дослідження об'єкта з відповідним висновком експерта.

Іноколи після проведення первинної експертизи необхідно провести додаткове дослідження, проконсультуватися зі спеціалістами, коли слідчий пропонує дати кінцеві висновки з урахуванням усіх матеріалів. Таке дослідження і є додатковою експертизою. Вона може призначатись у випадках недостатньої ясності чи повноти висновків експерта і, як правило, доручається тому самому експерту, який проводив первинну експертизу, або іншому експерту.

Повторна експертиза проводиться в тих випадках, коли висновки первинної експертизи були необґрунтованими чи викликали сумнів у їх правильності, не задовольнили з будь-яких мотивів слідство чи суд, або якщо вони суперечать іншим доказам у справі. Повторна експертиза проводиться іншим, більш кваліфікованим експертом чи кількома експертами.

Комісійна експертиза за участю кількох експертів однієї спеціальності проводиться в найбільш складних випадках, а саме: у правах про притягнення до кримінальної відповідальності медичних працівників за професійні правопорушення, для визначення процента стійкої втрати

працездатності, як повторні експертизи, часто як первинні експертизи у складних кримінальних справах і т. ін.

Комплексна експертиза проводиться в одній справі групою різних спеціалістів. В експертизі отруєнь беруть участь лікарі-клініцисти, судові хіміки, біологи, ботаніки та ін.

Судово-медична експертиза проводиться як на попередньому слідстві, так і в судовому засіданні.

У своїй практичній діяльності судово-медичні експерти керуються Інструкцією про проведення судово-медичної експертизи, затвердженою наказом Міністерства охорони здоров'я України 17 січня 1995 р. № 6 і узгодженою з Верховним судом України, Генеральною прокуратурою України, Службою безпеки України, Міністерством внутрішніх справ України.

З метою правильного здійснення своєї діяльності судово-медичний експерт у процесі попереднього слідства і в судовому засіданні повинен добре знати свої права і обов'язки (ст. 77 КПК України). Так, експерт має право:

- 1) знати цілі і завдання експертизи;
- 2) знайомитися з матеріалами, які стосуються експертизи;
- 3) заявляти піклування про надання додаткових матеріалів, необхідних для висновків;
- 4) з дозволу особи, яка здійснює дізнання, слідчого, прокурора чи суду бути присутнім при проведенні допитів та інших слідчих дій і задавати особам, яких допитують, питання стосовно предмета експертизи;
- 5) отримувати від слідства і суду чітко сформульовані питання;
- 6) у разі складності експертизи просити про залучення для участі в експертизі відповідних спеціалістів і робити висновки разом з ними.

Експерт зобов'язаний:

- 1) вирішувати питання медико-біологічного характеру і не повинен відповідати на юридичні, технічні та інші немедичні питання, оскільки в них він не є компетентним. Вирішення таких питань, як ступінь вини, умисел та інших, належить до компетенції органів слідства і суду;
- 2) давати консультації з питань експертизи працівникам слідчих та судових органів (ці консультації не повинні даватися в особистому порядку, наприклад адвокатам, які бажають інколи за допомогою експертних даних якось вигородити свого підзахисного);
- 3) з'явитися за викликом особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора, суду. При неявці без поважних причин він, як і свідок, може бути підданий приводу. До поважних причин неявки відноситься хвороба, службове відрядження, відпустка, неотримання виклику та ін.;
- 4) зберігати слідчу таємницю, не допускати розголошення даних попереднього слідства. Про кримінальну відповідальність за таке розголошення він несе відповідальність за ст. 181 КК України;

5) документувати результати експертизи, тобто складати висновки експерта (акт судово-медичного дослідження) за передбаченою законом формою;

б) доводити до відома відповідних слідчих та судових органів про нові дані, які виявляються при проведенні експертизи і які не знайшли відображення у справі раніше, а також у порядку особистої ініціативи звертати увагу слідчих та судових органів на обставини і факти, які мають значення для розслідування і судового розгляду.

Організація і структура судово-медичної служби

У нашій країні більшість судово-медичних експертиз проводиться в державних судово-медичних установах, які входять до системи органів охорони здоров'я.

Державна судово-медична служба представлена:

1) районним, міжрайонним і міським судово-медичними експертами, призначеними з розрахунку: один експерт на 110 000 міського населення чи на один або два і навіть три райони;

2) обласними судово-медичними експертами;

3) головним судово-медичним експертом Міністерства охорони здоров'я країни.

Обласні та головний судово-медичний експерти очолюють відповідні заклади — бюро судово-медичної експертизи і є начальниками цих бюро. В адміністративно-господарському плані вони підпорядковані керівникам відповідних органів охорони здоров'я.

В обласному бюро судово-медичної експертизи є такі структурні підрозділи:

1. Відділ судово-медичної експертизи трупів.

2. Відділ судово-медичної експертизи потерпілих, обвинувачуваних та інших осіб.

3. Відділ судово-медичної експертизи речових доказів (судово-медична лабораторія), до складу якої входять такі відділення:

судово-медичної гістології; судово-медичної імунології; судово-медичної криміналістики; судово-медичної токсикології; судово-медичної цитології.

4. Відділ комісійних судово-медичних експертиз.

5. Відділ чергових судово-медичних експертів.

6. Організаційно-методичний відділ.

7. Міські, районні, міжрайонні відділення бюро судово-медичної експертизи.

8. Адміністративно-господарська частина з канцелярією та архівом.

У науково-практичному і організаційному плані судово-медичні експерти підпорядковані вищому керівникові судово-медичної служби.

Проведення судово-медичних експертиз може здійснюватись на підприємницьких засадах на підставі ліцензії, що видається МОЗ України.

При проведенні судово-медичної експертизи можуть бути присутні:

слідчий (за винятком випадків, коли здійснюється експертиза особи іншої статі, що супроводжується її оголенням); обвинувачуваний та інша особа (тільки з дозволу слідчого); лікарі лікувально-профілактичних закладів з дозволу слідчого.

3. Об'єкти судово-медичної експертизи

Об'єктами судово-медичної експертизи можуть бути:

1) потерпілі, обвинувачувані й інші особи (живі особи).

Експертиза живих осіб є найчастішим видом судово-медичної експертизи, на частку якої припадає близько 80 % усіх експертиз. При проведенні цієї експертизи експерт керується відповідними правилами, про що мова буде йти в наступних лекціях. Приводами для експертизи осіб є:

1) ушкодження і хвороби для встановлення характеру і ступеня тяжкості ушкоджень; стан здоров'я у випадках симуляції, дисимуляції, агравації;

2) штучних хвороб, калічення членів, необхідність установаження проценту стійкої втрати працездатності, зараження венеричними хворобами;

3) статеві стани для встановлення статі, статевої недоторканості, статевої зрілості, родів, абортів, вагітності, репродуктивної здатності;

4) статеві злочини для встановлення насильницького статевого акту, розпусних дій, мужолозтва, статевого акту з особою, яка не досягла статевої зрілості і т. ін.;

2) трупи.

Експертиза трупів становить близько 16 % усіх експертиз. На експертизу згідно з відповідними правилами надходять:

1) трупи осіб, які померли насильницькою смертю в результаті убивства, самогубства чи нещасного випадку, або при підозрі на таку смерть;

2) трупи осіб, які померли раптово в лікувальних закладах при невстановленому діагнозі в першу добу їхнього перебування там;

3) трупи невідомих осіб;

4) трупи осіб, які померли в лікувальних закладах, у разі скарги родичів у органи прокуратури на неправильне лікування хворого;

5) трупи новонароджених при підозрі на скоєння дітовбивства; розчленовані трупи і т. ін.;

3) речові докази (їхня експертиза становить близько 5-6 %). Речові докази — це предмети чи сліди, які можуть служити для виявлення обставин справи, встановлення чи спростування кримінальної дії, виявлення суті того, що відбулося. Процесуальне визначення речових доказів дане в ст. 78 КПК України. Речовими доказами можуть бути найрізноманітніші об'єкти. Найчастіше в судово-медичній практиці досліджуються об'єкти зі слідами крові, волосся, сперма, слина, молозиво, частини кісток, внутрішніх органів, тобто речові докази біологічного походження;

4) матеріали кримінальних і цивільних справ, частка яких становить близько 1 %. Суттєвим об'єктом експертизи можуть бути матеріали справ, коли слідчий чи суд надсилає експерту всю справу для вивчення і відповідей

на поставлені запитання. Це застосовується в тих випадках, коли у справі зібрано багато різних медичних документів, чи є кілька, що суперечать один одному, експертних висновків, або експертиза розходиться з даними слідства і т. ін.

Усі без винятку об'єкти досліджуються при призначенні експертизи тільки за постановою особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора чи за ухвалою суду.

Дослідження кожного об'єкта проводиться відповідно до спеціальних інструкцій, методичних вказівок, правил, затверджених Міністерством охорони здоров'я України. При судово-медичних експертизах має бути єдина організаційна основа, яка забезпечує, з одного боку, дотримання експертами вимог законодавства, а з іншого — проведення експертизи із застосуванням науково обгрунтованих методів дослідження. Таке значення мають чинні у системі судово-медичної експертизи інструктивно-методичні матеріали.

4. Документація судово-медичної експертизи

Будь-яка судово-медична експертиза повинна бути належним чином оформлена у вигляді документа, який надходить до справи. При призначенні судово-медичного дослідження чи обстеження складається акт судово-медичного дослідження чи обстеження. Кожний акт складається із чотирьох розділів: вступу, дослідної частини, даних лабораторних методів дослідження і висновків. При призначенні експертизи оформляються висновки експерта, які також складаються із чотирьох розділів: вступу, обставин справи, дослідної частини та підсумків.

Ці документи повинні повністю відбивати те, що було виявлено, і давати науково обгрунтовані відповіді на поставлені запитання. Бажано ілюструвати документи фотографіями, схемами, малюнками. Документи складаються у двох примірниках державною мовою без вживання спеціальних медичних термінів, без помарок, виправлень і скорочення слів.

Висилаються документи не пізніше, ніж через три доби після закінчення всіх експертних досліджень на запит органів розслідування чи суду, а копія залишається у експерта (в бюро судово-медичної експертизи). На руки особі, яку освідчують, документи не видаються. Тривалість експертизи не повинна перевищувати одного місяця від дня отримання всіх необхідних для її проведення матеріалів.